

LA SOLEDAT A L'OBRA D'ITXARO BORDA

Katixa Dolhare

Universitat Bordale 3 – Michel de Montaigne

Equip d'investigació «Modernités»

katixa.dolhare@yahoo.fr

Resum || La soledat és un dels temes més recurrents que es presenten als escrits d'Itxaro Borda. Donat que es tracta d'un tema complex i que s'aborda des de diferents punts de vista a l'obra d'Itxaro Borda, considerem imprescindible localitzar aquesta noció dins de la història de la literatura occidental, per tal de poder entendre amb més precisió en què es basa la modernitat de l'obra que ens interessa. Analitzarem a continuació de quina manera paradoxal es presenta la soledat als llibres d'Itxaro Borda, així com els problemes d'expressió que aquesta comporta. Per finalitzar, i sempre tenint com a objectiu la soledat a l'univers d'Itxaro Borda, realitzarem un estudi comparatiu entre els treballs en prosa i aquells escrits en vers, destacant-ne la suposada valentia i el gran modernisme que es desprèn de les seves novel•les.

Paraules clau || Soledat | Itxaro Borda | Modernitat | Novel•la | Poesia | Paradoxa.

Abstract || Solitude is one of the most obvious subjects in Itxaro Borda's works. Since it is a complex theme that takes different forms in her writings, we will first situate the notion in Western literature, in order to better understand the basis of Itxaro Borda's modernity. Then, we will study the different and paradoxical aspects of solitude in the author's books, and underline which problems related to expression are linked to that subject. Finally, following our thoughts about solitude in Itxaro Borda's universe, we will compare the writer's poetical and prosodic works, so as to underline where, in our opinion, lies the great audacity and modernity of her novels.

Keywords || Solitude | Itxaro Borda | Modernity | Novel | Poetry | Paradox.

It is possible to be alone and not to be alone at the same moment.
P. Auster
The Invention of Solitude, 2005

0. Introducció

La soledat és un dels temes més recurrents a la poesia, novel·la i textos narratius d'Itxaro Borda. Així ho va confessar ella mateixa a Ana Urkiza: "bakartasuna da gehien galdezkatzen dudan alorra" (la soledat és l'àmbit que més questiono) (Borda, 2006: 299). La soledat és en si mateixa un concepte de significat divers; a vegades causa goig i d'altres vegades, desesperança; tal i com va expressar Octavio Paz, es tracta d'un concepte "laberíntic" (Paz, 1959)¹, ja que pot integrar nocions com la contemplació, meditació, il·luminació, pau interior, felicitat egoista i, a la vegada, pot significar exclusió, marginació, desterrament, intimisme, solipsisme, bogeria, misantropia, paranoïa, esquizofrènia, desigualtat, anormalitat. Es tracta, doncs, d'un tema molt ampli i degut a que és un element molt estudiat a l'obra d'Itxaro Borda, és possible que requereixi varies interpretacions. En aquest estudi proposarem una reflexió personal sobre la soledat a l'obra d'Itxaro Borda: acotarem intencionadament la nostra exposició pel que fa al seu valor filològic, i ens centrarem a la percepció literària que en tenim com a lectors. Tot i això, som conscients de l'abundància de reflexions que poden suscitar els seus escrits, sobretot si fem referència a les tradicions crítiques que tracten el psicoanàlisi, el feminisme, el postestructuralisme i el postmarxisme². Tractarem en primer lloc d'identificar la forma i les característiques amb les que se'ns presenta la soledat als llibres d'Itxaro Borda. Tot seguit, argumentarem la innovadora interpretació d'aquesta soledat que es desprèn tant en els textos narratius com en la poesia de l'autora, especialment a les aventures d'Amaya Ezpeldoi. No obstant, l'objectiu final d'aquest treball és demostrar que la soledat en la poesia d'Itxaro Borda és representada com una experiència interior i com un record íntim d'una manera lírica, directament perceceptible i, per tant, clarament compartible de manera col·lectiva i solidària. Per contra, considerem que la soledat que es projecta a les narracions i particularment a les novel·les, al no poder ser transmeses mitjançant el cant, únicament pot ser comunicada de manera indirecta, i com a tal no està dirigida a un col·lectiu de lectors sinó que, bàsicament, i paradoxalment, seguint l'estela d'altres escriptors contemporanis que no poden o no volen cantar, tal i com va assenyalar Maurice Blanchot, està orientada a lectors solitaris que creen "comunitats intangibles" a partir d'una fràgil "amistat" (Blanchot, 1971; 1983). Dit d'una altra manera, considerem que les poesies d'Itxaro Borda condueixen al lector a una espècie de salvament col·lectiu, i està clar que els bascs i bascoparlants únicament aconseguirem la salvació d'una manera col·lectiva; les seves novel·les, en canvi, de ben segur motiu de perdició per la

NOTES

1 | Itxaro Borda realitza una ressenya d'aquest llibre a l'article "Jump!" (Borda, 2007c: 22).

2 | Aquesta actitud coincideix amb les reflexions que en aquest moment s'estan portant a terme al laboratori «Modernités» de la Universitat Michel de Montaigne de Bordeus. A partir de l'estudi de les contradiccions, apories i paradoxes de la literatura contemporània, especialment en les obres poètiques i narrativa escrites en primera persona, s'investiga en quina mesura es poden evitar els procediments habituals de la crítica. Vegi's la col·lecció *Apories, paradoxes et autocontradictions: la littérature et l'impossible* que l'editorial Presses Universitaires de Bordeus publicarà al desembre de 2013.

comunitat basca i bascoparlant, resultaràn per contra una salvació pel lector solitari, trencant i alliberant la seva intimitat indivisible.

1. Certes acotacions

1. 1. La soledat en la literatura, sinònim de modernitat

Considerem impresceindible recuperar certes observacions històriques per situar en perspectiva la soledat present en l'obra d'Itxaro Borda, per tal de poder-la entendre i ubicar millor dins de la literatura moderna.

Tal i com explica Dominique Rabaté a la introducció a la col·lecció *L'invention du solitaire* (Rabaté, 2003: 7-21), la soledat –ja sigui pròpia de la veu lírica de la poesia, ja sigui del narrador o dels personatges narratius o del propi escriptor– és una de les característiques més singulars de la literatura moderna. La majoria de les obres contemporànies fan referència a la soledat. Així, per exemple, a la carta que Kafka va escriure a Felice:

Tu m'as écrit un jour que tu voudrais être assise auprès de moi tandis que je travaille; figure-toi, dans ces conditions je ne pourrais pas travailler (même autrement je ne peux déjà pas beaucoup), mais là alors je ne pourrais plus du tout travailler. Car écrire signifie s'ouvrir jusqu'à la démesure; l'effusion du cœur et le don de soi le plus extrêmes [...]. C'est pourquoi on n'est jamais assez seul lorsqu'on écrit, c'est pourquoi lorsqu'on écrit il n'y a jamais assez de silence autour de vous, la nuit est encore trop peu la nuit. [...] J'ai souvent pensé que la meilleure façon de vivre pour moi serait de m'installer avec une lampe et ce qu'il faut pour écrire au cœur d'une vaste cave isolée [...] Que n'écrirais-je pas alors ! De quelles profondeurs ne saurais-je pas le tirer! (Kafka, 1972: 282).

Samuel Beckett a l'assaig que va realitzar sobre Marcel Proust va escriure: “La pulsion artistique ne va pas dans le sens d'une expansion mais d'une contraction. L'art est l'apothéose de la solitude” (Beckett, 1990: 75). Paul Auster va titular *The Invention of Solitude* el seu primer llibre del 1982. I l'escriptor francès Emmanuel Hocquard diu, en referència al terme “solitude”:

Avant de désigner un fléau social à la mode, le mot a été (et demeure) un des grands fléaux poétiques. Un de ces mots qu'il faut retirer du langage et donner à décrasser avant de le remettre en circulation. Gilles Deleuze, par exemple, s'y emploie quand il dit que son rôle de professeur a été d'apprendre aux étudiants (en quête de communication parce qu'ils se sentent seuls) qu'ils doivent être heureux de leur solitude. Qu'ils ne peuvent rien faire qu'en fonction de leur solitude. «Ça c'était mon rôle de professeur, les réconcilier avec leur solitude» (Hocquard, 2001: 411).

Es pot concloure, per tant, que la soledat és una de les grans inquietuds que preocupa als escriptors i aquest és el tractament que

Itxaro Borda confereix a la seva obra (“décrasser”, diu Hocquard).

Hem d'assenyalar, en referència al text citat de Dominique Rabaté (Rabaté, 2003: 7-21), que l'origen i l'evolució d'aquesta temàtica literària s'ha vinculat de manera indefectible a la història de l'individualisme. Si observem l'origen històric de la paraula *solitarius*, podem concloure que el seu origen es remonta a la terminologia religiosa: al segle XII es denominava *solitarius* a aquell que, fugint de la multitud, es refugiava a un lloc solitari (al desert, principalment) per preparar la seva salvació espiritual. D'aquí prové la concepció d'una persona solitària com a ésser misàntrop i melancòlic, que considera les relacions humanes una via de perdició i que, com si es tractés d'una persona excepcional, busca la felicitat anterior a la perdició d'Adam i Eva (veure les obres dels clàssics: *Essais* de Montaigne, *Pensées* de Pascal, *Caractères* de La Bruyère). D'una manera molt més profana, Descartes va demostrar al seu cèlebre *Discurs del Mètode* que per aconseguir una saviesa vertadera, és a dir, la salvació intel·lectual, s'havia de viure l'experiència de l'aïllament radical.

El Segle de les Llums, el segle de la sociabilitat per antonomàsia, la soledat es va tenyir d'una connotació negativa: l'Enciclopèdia va condemnar enèrgicament la vacuitat de frares i convents, i Diderot a la seva novel·la *La Religieuse* va propagar la idea de que la soledat era sinònim d'anormalitat i d'alteració moral. Rousseau, valent-se de la seva obra, va respondre a Diderot en primer lloc inventant un *Contracte Social* que respectés l'individu i després, apartant-se a si mateix de la societat com a conseqüència dels seus deliris paranoïcs, moldejant un art per viure (*Les Confessions*, *Les Rêveries du promeneur solitaire*). Com també faria Kant, Rousseau va voler demostrar en aquestes obres citades que l'individu ha d'actuar segons la seva pròpia consciència, desobeïnt les lleis que la societat imposa. Així sorgeix l'individualisme modern. És aleshores, a partir de la radicalització de les idees de Rousseau, quan els romàntics comencen a elogiar la soledat i promouen la diferenciació entre la societat i el desenvolupament personal com a acotació de la Història. Posteriorment Baudelaire va recrear la imatge del poeta solitari de les grans metròpolis, perdut en l'anonimat de la multitud, que és capaç paradoxalment de comunicar-se amb altres individus. Amb les obres dels seguidors de Baudelaire³, es va vincular la soledat amb la despersonalització; manllevant els termes del títol del conegut llibre de Dostoievski, fou llavors quan el “monòleg del subsòl” es propagà, com a símbol de que la soledat no es pot compartir amb altres éssers. Finalment, en la literatura actual, la soledat es troba atrapada en diverses contradiccions: l'individu com a tal adverteix la singularitat de la seva personalitat, però a la vegada és conscient de que no pot viure allunyat dels demés. Dit d'una altra manera, els individus se'ns representen com a mònades (éssers sense portes ni finesres)

NOTES

3 | Itxaro Borda busca aquesta despersonalització que caracteritza la modernitat, tan magistralment exposada per Hugo Friedriche en el seu llibre *Structure de la poésie moderne* (Friedrich, 1999) : “Nahi nuke beste gauza batetan ere sinetsi: norberak bere burua ezabatzeraino idatzi ahal izatea. Ni, lehen pertsona erabiliagatik, ez hor izatea pertsona bakun gisa, ni hori hor izatea ni izanez eta gu izanez aldi berean, gu orain, gu atzo, gu bihar” (Borda, 2010). Vegi's, igualment, la interessant disertació que realitza sobre aquest tema Jean-Christophe Bailly en el text “L'action solitaire du poème” : “Au moment *t* du commencement du poème, il n'y a rien, mais ce goulot d'étranglement n'est pas un filtre par où s'écoule un sujet qui se rêve, c'est un bief par lequel le monde entre” (Bailly, 2011: 18).

però, així i tot, som conscients de que aquesta soledat existeix precisament en relació als altres éssers. Un “jo” no és únicament un ésser diferenciat, també pot agrupar altres personalitats en el seu interior (“Je est un autre”, deia Rimbaud) o és possible viure en altres “jo” mitjançant la literatura. Independentment de que ho volgüem així o no, la soledat de l'individu es troba vinculada a la soledat d'aquells que són similars i a la vegada diferents d'ell. Així doncs, la soledat es presenta en la literatura actual com quelcom plural i paradoxal, i canalitza una sèrie de veus plurals en les obres modernes, una multiplicació de veus i sons mitjançant paradigmes diferents.

D'altra banda, quan la soledat va sorgir com a tema literari principal a l'obra de Rousseau, al mateix temps que va aflorar l'individualisme, inevitablement va aparèixer la següent preocupació que encara avui no s'ha resolt i que podem considerar com a característica de la modernitat literària: com expressar el jo íntim i diferencial mitjançant paraules pròpies de la comunitat? Com escriure la pròpia individualitat mitjançant generacions imposades per la parla i expressions atrotinades per aquestes generacions? Totes aquestes preguntes exposades per Rousseau han estat formulades pels grans escriptors contemporanis, en especial els escriptors posteriors a la Segona Guerra Mundial i, particularment, i amb major duresa, pels escriptors austríacs i alemanys. I d'aquesta inquietud prové precisament la imatge de l'escriptor maleït i exiliat des del segle XIX fins a dia d'avui. En conclusió, cada vegada amb més freqüència, els textos que posseeixen una major càrrega íntima no estan escrits per a ser comunicats de manera instantània. Tal com va afirmar Stendhal al final de *La Chartreuse de Parme*, són publicats per a uns quants *happy few* que algun dia, en la posteritat, els arribarà a entendre.

1. 2. Múltiples formes que la soledat adopta a l'obra d'Itxaro Borda

En aquesta nostra societat contemporània i seguint l'estela de Diderot, la soledat es concep com una malaltia i, de la mateixa manera, les persones solitàries són vistes com a éssers sensibles i ressentits. En el cas d'Itxaro Borda, aquest aspecte amarg de la soledat apareix amb freqüència, tant en l'actitud literària de la pròpia escriptora, com en els personatges de les seves novel·les o en la veu lírica de les seves poesies. No obstant, resulta innegable que Itxaro Borda és una escriptora marginal, fet que és evident dins de la literatura universal (ja que escriu en euskera), però també dins de la literatura basca. Precisament, tant en el sistema literari basc, com en el subsistema literari del País Basc Nord, resulta ser un escriptor perifèric⁴ ja que es tracta d'una dona (i no un home), no té una formació literària universitària (va estudiar Història), no és universitària, no realitza un treball massa satisfactori (té un treball comú a Correus), és del

NOTES

4 | Vegi's el següent article d'Ur Apalategi, que aborda aquest tema: «Iparraldeko azken aldiko literatura euskal literatur sistemaren argitan (eta vice versa)» (Apalategi, 2005: 9-21).

País Basc Nort (i per tant està allunyada dels cercles literaris del País Basc Sud) i té un número molt reduït de lectors en el País Basc Nort. D'altra banda, els temes que Itxaro Borda aborda en els seus llibres són molt anticonformistes i provocadors (l'homosexualitat en les dones; treball, família, crítica de la nostra societat codificada, uniformitzada i uniformitzadora, així com contra el capitalisme i el consumisme; escarni del concepte d'Euskaldun fededun (basc, creient); ironia/burla/sarcasme respecte a les institucions basques, els nacionalistes i en general envers aquells que defensen un euskera "pur" o "batua guipuscoà"⁵; mofa d'aquells que volen imposar a qualsevol preu una imatge del País Basc etnocèntric i sacralitzat, etc.), produïnt així rebuig i marginació per part d'un gran nombre de lectors. En conseqüència, els personatges i veus narratives o líriques a les obres d'Itxaro Borda són sovint orfes, desterrats de la seva terra des del punt de vista moral, social i lingüístic, misàntrops, melanconiosos i plens de dubtes: de fe i ideologia marginal, per una banda, i de personalitat geogràfica, nacional, política, social, psicològica, sexual i lingüística no consolidada, per l'altra (sovint són personalitats paradoxals, dobles o múltiples). És per això que es presenten com no estimats per la nostra societat, que se sent segura davant d'una única forma de pensar, imperdonables, despreciats, rebutjats, ferits. "Halatan, aitor dut, bakartia, bakartua, sekula ez barkatua sentitzen naizela" diu la veu narrativa de *%100 Basque* (Borda, 2001b: 77).

No obstant, aquest tema tan recurrent de la soledat a l'obra d'Itxaro Borda no sempre apareix com un sentiment negatiu i dolorós, donat que seguint el camí traçat per Rousseau i els romàntics, l'actitud de l'escriptor pot interpretar-se com una reivindicació. Així, Itxaro Borda roman deliberadament fora dels cercles literaris: "periferia horretarik idazten dut, idazleetan ere periferikoa naizelako. Baina hori da neure nahia", (Borda, 2007d). Continua treballant a temps parcial a Correus per a no perdre el contacte amb la realitat i anclar més fixament els seus treballs literaris a la cruesa de la vida. D'altra banda, el fet de mantenir-se al marge li otorga llibertat per a escriure tot allò que vulgui de la manera que vulgui, a diferència d'aquells escriptors que treballen per a mantenir-se en una bona posició en aquesta societat conformista, silenciament i fent quequejar la seva obra literària; i aquesta opció de llibertat, tret dels sacrificis socials que comporta, suposa un privilegi per a l'escriptor ("un regal", diu la mateixa Itxaro Borda -Borda, 2012c-), donat que escriu sense més frustració sobre els temes que li resulten d'interès, tot recreant-se amb els gèneres literaris tal com vulgui, cultivant el seu univers interior i estil fora de tot model social i acadèmic⁶. Així i tot, la soledat de l'escriptor no és com la soledat heròica dels romàntics, de gran lirisme: es fon en la despersonalització i anonimat i, tal com referia Maurice Blanchot, la recerca de la "soledat essencial" és un requeriment essencial modern per a accedir a "l'espai literari" (Blanchot, 1955). A

NOTES

5 | Això és al què va referir Itxaro Borda a Ana Urkiza "Eta egunen batean eginen bada zinezko batua, ez gipuzkeraz egindako batua, baizik eta denentzat baliagarria dena, Amaia Ezpeldoiren liburuan agertzen den horren itxura handia izanen lukeela iruditzen zait. Gertatzen dena da, ez dela egiazko batua egin nahi" (Borda, 2006: 313).

6 | Vegi's també les següents paraules d'Itxaro Borda: "Periferiako idazle izateak erran nahi du, batetik, literatur zurrunbilo horren erdian ez izatea, ziklonaren begian ez izatea. Beraz, libertate gehiago ukaitea gaiekin, hizkuntzarekin eta gure harreman eta iritzi politikoekin. Baditu abantailak" (Borda, 2010).

la seva manera, qui va ser l'impulsor principal de la poesia moderna, Mallarmé, també va escriure: "Mesdames et Messieurs, sait-on ce que c'est qu'écrire? Une ancienne et très vague mais jalouse pratique, dont gît le sens au mystère du cœur. Qui l'accomplit, intégralement, se retranche" (Mallarmé, 1945: 481). Podem afirmar que, així com una sèrie d'escriptors moderns, Itxaro Borda és "una escritora sin casamientos" (Bertrand, 1996) i que aquesta soledat és la que marca la seva especificitat.

Hem de dir, a més, que la misantropia que es desprèn de la veu i dels personatges és superficial, a qui sovint se'ls pressenteix un afecte i pietat colpidora respecte a la resta dels éssers, tot i que aquest humanisme resulti paradoxal. Això diu precisament Itxaro Borda d'Amaia Ezpeldoiz: "Oro har, oso humanoa da bere itzal eta argiekin" (Borda, 2007d)⁷. Els personatges frívols, nòmades i canviants d'Itxaro Borda, com que mantenen únicament relacions superficials, toleren amb més força la necessitat vital social envers als demés; com que els manquen les matisacions pròpies dels sentiments íntims, tant seus com dels altres, perceben amb tot la seva amplitud el dolor, complexos, odis, frustracions i inquietuds de la gent, amb la mateixa crueltat amb què es manifesten. Però és especialment en aquestes relacions superficials intenses on coincideixen aquests personatges i involuntàriament comparteixen les seves soledats existencials. Així, aquestes relacions superficials són el nexa d'unió de la soledat de totes les persones, creant d'aquesta manera una "simpatia" en el si del narrador i lector envers la resta de gent (en el sentit original de "compassió" i "compartiment del dolor"). Per tant, la soledat en els personatges d'Itxaro Borda es presenta de manera transitòria i inseparable. En termes generals es percep que la personalitat d'aquests personatges moderns és totalment confusa, esquizofrènica i paradoxal: parlen un idioma creolitzat, creuen en principis socio-polítics contraposats, són bisexuals (com a mínim), són mig-urbans mig-casolans, etc. La soledat dels protagonistes de les novel·les d'Itxaro Borda no és, doncs, similar a la d'un anacoreta; resulta una soledat alterada i social de manera inusual, ja que és inalienable dels influxes de la soledat que viuen els demés éssers. Conseqüentment, analitzant les relacions supèrflues que mantenen els personatges de les novel·les d'Itxaro Borda, es pot concloure que aquests protagonistes són en essència més filàntrops que misàntrops, malgrat que aquesta filantropia es presenti sota la forma "d'un amor sense esperança" (Borda, 2006: 290).

1. 3. La soledat i l'idioma

La soledat és, doncs, una noció complexa i paradoxal en els treballs d'Itxaro Borda, algunes vegades expressió dolorosa de rebuig i altres, paradoxalment, signe commovedor d'una actitud social. Aquesta contradicció té la seva repercussió en la manera d'escriure. Donat

NOTES

7 | La paradoxal soledat que es reflecteix a l'obra d'Itxaro Borda (a l'hora forçosa i lliurement escollida, misàntropa i social) representa molt bé el paper de detectiu. No obstant, els protagonistes més solitaris es troben en les novel·les policiaques, com el malfactor i el detectiu (vegi's Rabaté, 2003: 379-394). Amaia Ezpeldoiz pot ser, per tant, el personatge solitari ple de contradiccions més emblemàtic.

que, d'una banda, per a expressar la seva pròpia soledat l'escriptor mitjançant l'escriptura vol demostrar que no admet l'idioma d'una societat codificada i excloent, és a dir, l'idioma dels Bascos creients, dels nacionalismes plens de lemes ideològics i etnocèntrics⁸, d'una societat passiva, liberal, capitalista, consumista, unfiromitzada i homòfob, plena de clichés, ni tampoc de lingüistes "puristes" o d'aquells que defensen el "batua parlat en guipuscoà" que s'està establint. ¡Quin repte el d'inventar una nova llengua per a un escriptor que en la seva soledat se sent tan diferent! Però, d'altra banda, a la vegada vol transmetre que bàsicament no existeix la soledat aïllada, ja que cada ésser humà (sigui anticonformista, Basc creient, usuari del batua guipuscoà, nacionalista o capitalista) viu la seva soledat de manera similar, tot podent compartir-la de manera involuntària i commovedora mitjançant relacions superficials intenses. Per a la consecució d'aquest objectiu és doncs imprescindible que l'escriptor faci ús de paraules usades pròpies de tots, donat que únicament aquestes poden transmetre les mateixes soledats existencials pròpies de l'ésser humà. En conseqüència, l'escriptor es troba davant d'aquesta moderna paradoxa: el desig de recrear un nou idioma per a expressar la seva especificitat i diferenciació individual; i a l'hora la necessitat d'emprar la parla comuna a tots, per tal de comunicar la idea de que la soledat individual confusa és socialment compartible.

En resposta a aquest desafiament, Itxaro Borda cultiva la pluralitat lingüística i estilística en els seus llibres. Tant d'un llibre a l'altre, com dins d'un mateix llibre, utilitza diferents dialectes de la llengua basca o, com a *Amorezko Pena Baño*, proposa un euskera batua innovador. Introdueix vocables i expressions no euskèriques en els seus treballs i acut cada vegada amb major freqüència a l'autotraducció. D'altra banda, si analitzem les veus narratives i poètiques, podrem percebre que són sempre plurals (esquizofrèniques): en totes elles hi conflueixen ironia i compassió, alegria i tristesa, esperança i renúncia, la capacitat de gaudir del moment i la melanconia, que sempre porta a paradoxes i contradiccions. Per acabar, podem afirmar que també el món de les referències literàries d'Itxaro Borda és plural, que l'escriptora ens presenta a escriptors com per exemple Axular i Jelinek, Homer i Wittig, Voltaire i Bernhard, Delirium Tremens i Mozart, on es recullen referències eclèctiques al món basc i estranger, tot creant un univers realment personal i a la vegada universalment compartible. D'aquesta manera, aquella soledat paradoxal que expressen les veus i els personatges dels llibres d'Itxaro Borda es canalitza gràcies a aquesta pluralitat lingüística i estilística, on es crea un univers molt particular, però a la vegada, en constant comunicació amb el lector.

NOTES

8 | "Euskal kultura masa konpaktua eta uniformizatua dela sentitzen dut eta kudeatzaileek hori sustatzen dute. Merkatuari begira daude. Merkatua ase behar dute. Komunikabideek ere indar handia dute horretan. Gauza batzuk finkatuak dira, aspalditik, hiru edo lau lema, eta horiek ereiten dituzte. Lema horiek "Euskadiren alde", "herriaren alde", eta "etorkizuna" dira. Eta edo bizi zara masa konpaktu eta uniformizatu horretan edo eta masa horretatik kanpo zara. Eta kritikatzan dut beti" (Borda, 2006: 290).

2. La notable modernitat de les novel·les

Si analitzem per separat els llibres de poesia i les narracions d'Itxaro Borda, crida l'atenció que no es doni el mateix tractament a la soledat i que aquesta evocació de la soledat, per tant, no afecti de la mateixa manera al lector de poesia que al lector de novel·la. Certament, la poesia d'Itxaro Borda és lírica en la manera tradicional (la mateixa poeta es refereix als seus treballs com "arcaics"⁹) i es vol significar mitjançant la metàfora que tant el so de les paraules com els ritmes dels versos elaboren; és a dir, la poesia es pot cantar i compartir en directe¹⁰, al menys incita a que sigui llegida en veu alta ("car même celui qui lit un poème est enclin à lui prêter sa voix pour un auditeur éventuel", diu Walter Benjamin, 1972: 138). És ben conegut que diversos grups musicals i cantants han adaptat poesies d'Itxaro Borda per tal de ser cantades, per a delit de l'autora¹¹, i també és conegut que Itxaro Borda de tant en tant ofereix recitals de poesia, acompanyats de música. Aquesta especificitat de les poesies d'Itxaro Borda tenen les seves conseqüències en la manera en què canalitzen el tema de la soledat. No obstant, quan la veu lírica al·ludeix a la seva soledat, colpeja directament la soledat del propi lector: les inquietuds i dubtes existencials davant la vida i la mort, fins i tot quan expressa els racons i contradiccions en la recerca problemàtica de la seva personalitat, la veu poètica dels poemes d'Itxaro Borda fa sentir al seu lector que de la mateixa manera que aquests mateixos problemes l'afecten, és amb ple dret membre de la comunitat social –potser aquest sentiment de ser membre pugui explicar la percepció que Ibai Atutxa defensa de que es pugui concebre una noció innovadora de nació en llegir els poemes d'Itxaro Borda (Atutxa, 2010¹²)–. Aquest fenomen resulta encara més patent si els poemes són cantats o llegits davant d'un públic, representats com a *performance*; és llavors quan tant el cantant o el lector, com l'oient, percep fàcilment un profund agermanament que va més enllà de la complicitat que es pugui sentir entre tots.

Per contra, les novel·les no es poden compartir en directe: es pot oferir la lectura d'una part o altra davant d'un micròfon de ràdio o d'un grup d'oients, com un tast, però principalment estan escrites per a ser apreciades en la seva totalitat individualment i en silenci, ja que estan escrites per un ésser solitari comú. Tal com Walter Benjamin va explicar en el text denominat "Le Conteur" (Benjamin, 1972), els textos lírics habituals (poemes o contes) provenen d'una experiència comunicativa (i aquí podem entendre la paraula "experiència" a la manera de Rilke¹³) i per tant, l'ensenyament o el sentit que comporten es poden expressar directament; al contrari, en opinió de Walter Benjamin, les novel·les no han estat creades a partir d'una experiència comunicativa, sino des d'una base solitària sense límits i per tant no es poden compartir o transmetre en directe.

NOTES

9 | En una entrevista concedida a Xan Aire, Itxaro Borda va confessar: "Idazle arkaikoa naiz. Ez dut idazten niretzat bakarrik, baina oroitzeko. Herriko zaharrek horrela egiten zuten, eta nik ere bai!" (Borda, 2012c).

10 | En l'entrevista concedida a Xan Aire, Itxaro Borda va esciure, sobre el llibre *Noiztenka*: "Munduari kantu bat da ere" (Borda, 2012c). 11 | "Hori da ene beste maitasun handietarik bat, olerkiak idaztea noizbait kantatuak izango direlakoan. Eta askotan hala suertatzen da, kantatuak dira, mugaren bi aldeetako kantariak hartzen dituzte, eta enetzat hunkidura handia da hori, emozione handia" (Borda, 2010).

12 | Ibai Atutxa va realitzar una magistral demostració de com la soledat que es presenta en els poemes es pot fusionar amb la comunitat basca. És per això que no volem reprendre aquesta demostració aquí i convidem al lector a la lectura directa dels escrits d'Ibai Atutxa. Tampoc volem emfasitzar la tesi d'Ibai Atutxa, ja que l'objectiu del nostre treball és un altre: voldríem demostrar que persisteix una contradicció irreconciliable entre la soledat que apareix en els poemes d'Itxaro Borda i aquella que se'ns presenta en les novel·les. Des del moment en què la primera es pot cantar, els membres d'una nació la poden rebre directament, per a la seva reflexió (tot i que aquesta nació sigui heterogènia); la segona, al contrari, com no pot ser expressada mitjançant el cant, considerem que pot ser llegida d'una manera més existencialista.

13 | "Car les vers ne sont pas, comme certains le croient, des sentiments (on les a toujours assez tôt), ce sont des expériences" (Rilke, 1980, 25-26).

Écrire un roman, c'est exarcerber, dans la représentation de la vie humaine, tout ce qui est sans commune mesure. Au cœur même de la vie en sa plénitude, par la description de cette plénitude, le roman révèle le profond désarroi de l'individu vivant (Benjamin, 1972: 121).

Les diverses formes de soledat que transmeten les novel·les, al no poder ser compartides en directe davant una audiència multitudinària, es presenten de manera diferida al solitari lector. Per tant, tot i que pugui identificar-se amb la soledat de la veu narrativa, no se sent com membre d'un grup de lectors: se sent sol i solitari davant una veu narrativa que li resulta tan sola i solitària com ell mateix, veu del passat que no es pot escoltar en directe. A diferència dels poemes, les novel·les no es poden comunicar bruscament al públic i sense voler-ho, són dirigides a éssers solitaris i no a un conjunt d'oients que pugui formar part d'una comunitat (o d'una nació utòpica) i és possible que puguin emocionar més que els poemes a la pròpia intimitat que en la seva particularitat i dissemblança.

En això consisteix, al nostre parer, la gran modernitat de les novel·les d'Itxaro Borda. Donat que en la literatura contemporània i innovadora ja no es troba un lirisme cantant o que es pugui cantar, sinó un lirisme comú que ja no es pot cantar, que paradoxalment pot ser denominat objectiu, la fi del qual és explorar amb major profunditat els racons ocults i incompatibles dels nostres dubtes existencials (vegi's, com a exemple, els rigurosos treballs dels següents poetes¹⁴: que Jean-Marie Gleize denomina "neo-poetes" i "post-poetes", que ens els seus inicis es varen inspirar en gran mesura en la poesia minimalista i objectivista dels Estats Units: Anne-Marie Albiach, Claude Royet-Journoud, Emmanuel Hocquard, Nathalie Quintane, Victoria Xardel, entre altres¹⁵; i els següents novel·listes, com per exemple, René-Louis des Forêts, Thomas Bernhard, Elfriede Jelinek).

En la mateixa trajectòria marcada pels escriptors contemporanis més audaços, en les novel·les d'Itxaro Borda se'ns presenten el cant i la música mitjançant, no un lirisme subjectiu i optimista, com ho fa amb la poesia, sinó com a mitjà d'expressió de la desesperant pèrdua definitiva d'aquest lirisme: en els poemes, la musicalitat dels versos ajuda a immortalitzar els moments especials de la vida que Jean Tortel denominava "moments qualificats" (Tortel, 1973); en les novel·les, per contra, el cant i la música recreen en els protagonistes la nostàlgia d'una immortalització literària que ja no és creïble (per exemple, els cants de Posa Ngaka o de les ballenes en la novel·la *Ezer Gabe Hobe*); fonamentalment, Itxaro Borda no connecta les seves novel·les amb el cant, sinó que ho fa, "sin ningún género de duda, con la pintura" (Borda, 2006: 304). Crec que és palpable aquest contrast si s'analitzen les imatges del desert i de minerals en els llibres d'Itxaro Borda: així, per exemple, en la col·lecció *Ogella line*, la platja mineral d'Izpazter reflecteix mitjançant versos breus

NOTES

14 | Vegi's *Sorties* de Jean-Marie Gleize sobre «lirisme objectiu», «neo-poesia» i «post-poesia» (Gleize, 2009).

15 | Els treballs de tots aquests poetes han sigut relitzats per a ser vistos, no per a ser pronunciats i menys encara per a ser cantats. Així, Claude Royet-Journoud, a la lectura que va oferir de llibre *Les objets contiennent l'infini* a l'École Normale Supérieure de Lyon, el 17 d'abril de 2002, va dir: "la lecture à haute voix ne me paraît pas nécessaire, je pense que c'est un malentendu, dans tous les sens du terme" (per a accedir al video de la lectura, vegi's: http://cep.ens-lsh.fr/37471920/0/fiche___pagelibre/&RH=CEP-AUTEURS).

l'optimisme de la veu lírica (l'últim poema porta com a títol "I hope so") i la pau amb sí mateixa, per sobre de la soledat de la veu i de tots els dubtes existencials¹⁶; en canvi, a les novel·les, el desert mineral (el de les Bárdenas, algun d'Estats Units o igualment les coves d'Isturitz) reproduïx una felicitat somiada i utòpica (d'una aparició sobrenatural, de l'idealitzat pastor solitari o dels éssers fantasmagòrics de l'època de Neanderthal), és a dir, una felicitat, en termes generals, provisional que aviat desapareixerà per la força anticipadora, efímera i ineludible de la narració. Dit d'una altra manera, els poemes d'Itxaro Borda poden ser la culminació del salvament col·lectiu per al lector o oient: les seves novel·les, en canvi, a menys que es proposi una seguretat existencialista i es mostri a les persones errants amb una forma de vida desassossegada (aquell "desassossego" que referia Pessoa), no pot ser més que un camí de perdició per a la multitud, tot i que també una salvació d'una manera paradoxal per al lector solitari que busca ajuda per a esclarir els seus inconfessables dubtes existencials en front del col·lectiu (basc).

Aquesta protecció per a la salvació que les novel·les brinden al solitari lector se sustenta, al nostre parer, en l'obstinació per sobreviure que els protagonistes atribueixen com a contrapunt a la seva vida aporètica, és a dir, en tot el seu dolor íntim i contradicció, fins i tot per sobre de la seva inquietud per viure en una societat codificada com la nostra, en la lluita d'aquests personatges per intentar materialitzar els seus desitjos més íntims, sigui desig carnal o d'amor (desig de que els altres acceptin el seu amor o desig de ser estimats), sigui desig literari. Precisament, crida l'atenció que Amaia Ezpeldoi vulgui tenir relacions sexuals en les situacions més complicades, en el natural oblit que comporta el desig de trobar la pau amb sí mateixa i envers als demés (vegi's, per exemple, el desig per una dona policia que sent Amaia Ezpeldoi a *Boga Boga*, cosa que fins avui la societat basca rebutjaria); el mateix succeeix al narrador de *Post Mortem Scripta Volant* amb la literatura, és a dir, com si d'una relació carnal es tractés i fos l'últim refugi per a fer front a l'absurd d'aquest món. Aquesta seria, doncs, l'ètica de les novel·les d'Itxaro Borda: que cadascú alimenti els seus propis desitjos, fins i tot sense l'esperança de que s'hagin de dur a terme, especialment els desitjos carnals, amorosos i literaris, donat que aquests són el mitjà més segur per a sobreviure en la nostra societat. Aquests desitjos íntims únicament són camí de salvació pel lector solitari: no ofereixen esperança dins d'una conducta i ideologia col·lectiva –i per això mateix no serveixen com a fonament de cap ideologia–, però possibiliten en gran mesura acceptar la seva comuna naturalesa humana plena d'autocontradiccions i paradoxes misterioses; és a dir, tot i que no ofereixen solucions dogmàtiques (socialment, políticament, lingüísticament) contribueixen a alliberar la seva intimitat elemental¹⁷, i en la mateixa línia, l'escriptor es redimeix a sí mateix en obsequiar

NOTES

16 | Es poden comparar les imatges fantasmagòriques del desert i dels minerals d'Itxaro Borda amb les del "monument" de Mallarmé, ja que també aquest somiava amb què els seus poemes reflectissin allò definitiu, com els "monuments".

17 | D'una altra manera, Francis Ponge va voler expressar una idea similar en el text titulat «Les plaisirs de la porte»: "Les rois ne touchent pas aux portes. Ils ne connaissent pas ce bonheur" (Ponge, 1995: 44): els poetes lírics post-romàntics no prenen en consideració els plaers carnals comuns i íntims, que resulten, no obstant, per als «éssers solitaris» (Urruspil, 2010) la manera idònia per a sobreviure quan es fusionen amb la literatura.

aquesta ajuda:

Niretzat idaztea ene bizitza da, eta ene bizitza dela erraiten dudalarik ene bizitza dut idazten, baina badakit ene bizitza ez dela ezer funtsean, besteek ere bizitza antzekoak dituztela, hori da ene justifikazioa, ene salbamena. Eta hori dut partekatzen, hori dut ene hoberena irakurlegoari edo entzulegoari oparitzeko (Borda, 2010).

Així doncs, es pot afirmar, seguint la reflexió de Maurice Blanchot, que aquesta redempció precària que reporten les novel·les d'Itxaro Borda, fonamentada en l'alimentació dels desitjos carnals, amorosos i literaris, ajuda a crear una espècie "d'amistat" entre l'escriptor i els lectors solitaris (Blanchot, 1971) i que en última instància, paradoxalment, aquests éssers solitaris confomen una "comunitat intangible" (Blanchot, 1983) que mai pot trobar-se directament fora d'aquest "espai literari". No obstant això, i prenent les paraules de Dominique Rabaté, podríem dir que per al lector la complicada soledat que se'ns presenta a les novel·les d'Itxaro Borda, en sentit modern seria

une projection mentale, une limite, un désir, un repoussoir, une tentation. Et sans doute est-ce là la tâche, encore plus nécessaire aujourd'hui, de la littérature: être l'espace de cette rencontre improbable entre deux solitudes, entre toutes les solitudes (Rabaté, 2003: 21).

3. Conclusió

En la nostra anàlisi hem arribat a la conclusió de que la soledat a l'obra d'Itxaro Borda, ja sigui de l'escriptor, ja de la veu lírica, ja dels personatges, és sempre paradoxal, però a a la vegada, i en la línia de l'etimologia de la paraula *solitarius*, sempre lligada a la salvació i a la supervivència. Hem procurat sobretot demostrar que la salvació que se'ns presenta als poemes escrits amb l'usual lirisme subjectiu es pot comunicar i compartir i per tant pot portar al lector a la salvació: pel contrari, la soledat que apareix a les novel·les, aquella que no es pot cantar ni compartir i que pot resultar un camí de perdició per a aquella societat que busca la llum, pot a la vegada resultar salvadora per als lectors solitaris que conformen "una comunitat intangible", donat que demostra a aquests éssers solitaris que els desitjos carnals, amorosos i literaris comuns són el camí per a sobreviure en la nostra societat codificada (tal com sovint escriu l'autor, per a ser un "survivor"). Així doncs, en aquesta societat que necessita comunicar-se amb histerisme, no tenim cap altre objectiu més que trobar-nos durant molt de temps amb aquesta "comunitat intangible" formada per l'escriptor i els demés lectors en "l'espai literari" d'Itxaro Borda, és a dir, per tal de que Itxaro Borda continuï sent "intèrpret d'allò que no es pot comunicar", així com la resta d'autors "sense casaments", donat que "si tout échange humain se

heurte à l'incommunicable et n'est possible que médiatisé par le livre, il revient alors au spécialiste des mots, à l'écrivain, d'exprimer ce qui s'y refuse" (Bertrand, 1996: 203).

Bibliografia

Llibres d'Itxaro Borda

- BORDA, I. (1991): *Bestaldean*, Zarautz: Susa, «Poesia».
- BORDA, I. (1994): *Bakean ützi arte*, Zarautz: Susa, «Narratiba».
- BORDA, I. (1996a): *Bizi nizano munduan*, Zarautz: Susa, «Narratiba».
- BORDA, I. (1996b): *Amorezko pena baño*, Zarautz: Susa, «Narratiba».
- BORDA, I. (1998): *Orain*, Zarautz: Susa, «Poesia».
- BORDA, I. (2001a): *Entre les loups cruels*, Baiona: Maiatz.
- BORDA, I. (2001b): *%100 Basque*, Zarautz: Susa, «Narratiba».
- BORDA, I. (2002): *Hautsak errautsa bezain*, Baiona: Maiatz.
- BORDA, I. (2003): *Hiruko*, Irun: Alberdania.
- BORDA, I. (2005): *Zeruetako erresuma*, Zarautz: Susa, «Narratiba».
- BORDA, I. (2007a): *Noiztenka*, Baiona: Maiatz.
- BORDA, I. (2007b): *Jalgi hadi plazara*, Zarautz: Susa, «Narratiba».
- BORDA, I. (2009a): *Ogella line*, Tarbes: La malle d'Aurore, «Papiers déchirés de René Trusses».
- BORDA, I. (2009b): *Ezer gabe hobe*, Zarautz: Susa, «Narratiba».
- BORDA, I. (2011): *Post Mortem Scripta Volant*, Baiona: Maiatz.
- BORDA, I. (2012a): *Medearen iratzartzea eta beste poemak*, Baiona: Maiatz.
- BORDA, I. (2012b): *Boga Boga*, Zarautz: Susa, «Narratiba».

Entrevistes concedides i articles publicats d'Itxaro Borda

- BORDA, I. (2006): «Itxaro Borda», in Urkiza, A., *Zortzi unibertso, zortzi idazle*, Irun: Alberdania, 276-333.
- BORDA, I. (2007c): «Jump!», *Argia*, 2082, 2007ko apirilaren lehena, 22, <<http://www.argia.com/argia-astekaria/2082/jump>>.
- BORDA, I. (2007d): «Errealitatea ezin da onartu fantasiaren bahetik baizik» (Juan A. Hernándezekin egin elkarrizketa), *El País*, 2007ko ekainaren 11, <http://elpais.com/diario/2007/06/11/paisvasco/1181590814_850215.html>.
- BORDA, I. (2010): «Muga bat ikusten duen bakoitzean esaten du "pasako gara"» (Uxue Alberdirekin egin elkarrizketa), *Argia*, 2230, 2010eko maiatzaren 16an, <<http://www.argia.com/argia-astekaria/2230/itxaro-borda>>.
- BORDA, I. (2012c): «Nire izpiritu intimoa munduan barna ibiltzen uzten dut liburuan» (Xan Airerekin egin elkarrizketa), *Berría*, 2012ko uztailaren 24a, <http://paperekoa.berria.info/plaza/2007-11-21/042/909/nire_izpiritu_intimoa_munduan_barna_ibiltzen_uzten_dut_liburuan.htm>.

Altres escrits literaris

- AUSTER, P. (2005): *The Invention of Solitude*, London: Faber and Faber.
- BECKETT, S. (1990): *Proust*, itzulp. Édith Fournier, Paris: Éditions de Minuit.
- DESCARTES, R. (2009): *Œuvres complètes 3*, Paris: Gallimard, «Tel».
- DIDEROT, D. (2009): *Le Religieuse*, Paris: Flammarion.
- KAFKA, F. (1972): *Lettres à Felice*, itzulp. Marthe Robert, Paris: Gallimard, «Du monde entier».
- HOCQUARD, E. (2001): *Ma haie*, Paris: P.O.L.

- LA BRUYERE, J. (1999): *Les Caractères de Théophrastes traduits du grec ; avec les caractères ou les mœurs de ce siècle*, Paris: Honoré Champion, «Sources classiques».
- MALLARME, S. (1945): *Œuvres complètes*, Paris: Gallimard, «Bibliothèque de la Pléiade».
- MONTAIGNE, M. (1999): *Essais*, Paris: Presses Universitaires de France, «Quadrige».
- PASCAL, B. (2004): *Pensées*, Paris: Gallimard, «Folio».
- PONGE, F. (1995): *Le parti pris des choses suivi de Proèmes*, Paris: Gallimard, «Poésie».
- RILKE, R.-M. (1980): *Cahiers de Malte Laurids Brigge*, itzulp. Maurice Betz, Paris: Seuil, «Points».
- STENDHAL (2006): *La Chartreuse de Parme*, Paris: Gallimard, «Folio Classique».
- TORTEL, J. (1973): *Instants Qualifiés*, Paris: Gallimard.
- URRUSPIL, B. (2010), *Gizaki Bakartiak*, Donostia: Elkar.

Assaigs, llibres de crítica i articles

- APALATEGI, U. (2005): «Iparraldeko azken aldiko literatura euskal literatur sistemaren argitan (eta vice versa)», in *Lapurdum*, X, 1-29.
- ATUTXA ORDEÑANA, I. (2010): *Tatxatuaren azpiko nazioaz: euskal identitatearen errepresentazioei buruzko azterketa Ixaro Bordaren poesian eta Hertzainaken punk musikan*, Donostia: Utriusque Vasconiae.
- BAILLY, J.-C.; GLEIZE, J.-M.; HANNA, C.; JALLON, H.; JOSEPH, M.; MICHOT, J.-H.; PAGES, Y.; PITTOLO, V.; QUINTANE, N. (2011): «Toi aussi, tu as des armes», *Poésie & Politique*, Paris: La Fabrique éditions.
- BENJAMIN, W. (1972): *Œuvres III*, «Le Conteur», Paris: Folio, «Essais», 114-151.
- BERTRAND, J.-P.; BIRON, M.; DUBOIS, J.; PAQUE, J. (1996): *Le roman célibataire*, D'A Rebours à Paludes, Paris: José Corti.
- BLANCHOT, M. (1955): *L'espace littéraire*, Paris: Gallimard.
- BLANCHOT, M. (1971): *L'amitié*, Paris: Gallimard.
- BLANCHOT, M. (1983): *La communauté inavouable*, Paris: Les éditions de minuit.
- BLANCHOT, M. (2000): *Pour l'amitié*, Tours: Farrago.
- COHN, D. (1981): *La transparence intérieure, Modes de représentation de la vie psychique dans le roman*, itzulp. BONY Alain, Paris: Seuil.
- DROLET, K.; GONIN, F.; LIZOTTE, A. (2004): *Le dialogue enfoui, Exercices de solitude*, Montréal (Québec), Canada: vlb éditeur, «Le soi et l'autre».
- FRIEDRICH, H. (1999): *Structure de la poésie moderne*, itzulp. Michel-François Demet, Paris: Le livre de poche, «Littérature».
- FROMENT-MEURICE, M. (1989): *Solitudes, de Rimbaud à Heidegger*, Paris: Galilée, «La philosophie en effet».
- FROMENT-MEURICE, M. (1992): *La chose même, Solitudes II*, Paris: Galilée, «La philosophie en effet».
- FROMENT-MEURICE, M. (2011b): *La haine de la solitude, Généalogie de la solitude en Occident*, tome 2, *De Rousseau à Houellebecq*, Paris: L'Harmattan, «Ouverture philosophique».
- GINESTOUS, T. (2011a): *L'amour de la solitude, Généalogie de la solitude en Occident*, tome 1, *De Homère à Robinson Crusoé*, Paris: L'Harmattan, «Ouverture philosophique».
- GLEIZE, J.-M. (2009): *Sorties*, Questions théoriques, Paris: «Forbidden beach».
- NAUDIN, P. (1995): *L'expérience et le sentiment de la solitude de l'aube des Lumières à la Révolution*, Paris: Klincksieck.

Nouvelle Revue de Psychanalyse (1987): «Être dans la solitude», 36, Gallimard, Paris, 1987ko udazkena.

PAZ, O. (1959): *Le labyrinthe de la solitude* suivi de *Critique de la pyramide*, itzulp. Jean-Clarence Lambert, Paris: Gallimard, «NRF».

PACHET, P. (1993): *Un à Un, De l'individualisme en littérature (Michaux, Naipaul, Rushdie)*, Paris: Seuil, «La couleur des idées».

POULET, G. (1977): *Entre moi et moi, Essais critiques sur la conscience de soi*, Paris: José Corti.

RABATE, D. et al. (2003): *L'invention du solitaire*, Modernités 19, Bordeaux: Presses universitaires de Bordeaux.

SIGANOS, A. (1995): *Solititudes, écriture et représentation*, Grenoble: Ellug, Université Stendhal.